

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 65, Aralık/ December 2020, 247-263

ŞEHİR İÇİNDE ŞEHİR: BATMAN VE TPAO*

City within The City: Batman and TPC (TPAO)

(Makale Geliş Tarihi: 07.08.2020 / Kabul Tarihi: 26.10.2020)

Hasan BİÇİM**

Öz

1940'lı yıllarda petrol bulunmadan önce Batman, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Siirt iline bağlı küçük bir kasabaydı. Petrolün bulunması, küçük kasabanın yazgısında köklü dönüşümler yarattı. Raman Dağında bulunan petrol, yerli ve yabancı sermayenin ilgi odağı olurken çevre kırsaldan kasabaya işçi akını başladı. Kırsal ekonomi ve kırsal ekonomi ilişkileri içinde yaşayan bölge insanları, kısa zamanda sanayi ve hizmet sektörüne yöneldi ve kasabanın giderek nüfusu arttı. Yabancı petrol şirketleri, mühendisler ve işçiler kasabaya yerleşmeye başlarken çevrede yaşayan kır nüfusu için yeni iş alanları fırsatı doğuyordu. Bir yandan mühendis ve işçiler için yeni güvenli, korunaklı siteler oluşturulurken, diğer yandan ilçe olma yolundaki kasabada iş ve konut piyasasının hacmi genişliyordu. Yeni TPAO (Türkiye Petrol Anonim Ortaklığı) sitesi yüksek güvenli, sınıfsal bir mekâna dönüşürken sağlık, eğitim, sanat, eğlence gibi konularda mühendis ve işçi aileleri için maksimum olanaklar sağlıyordu. Şehir olma statüsünü 1990'lı yılların başında elde eden Batman, kentsel panorama açısından adeta iç içe iki şehir görünümü veriyordu. Yüksek duvarlar iç içe şehri ayırırken aynı zamanda modern ve geleneksel mekân arasında kentsel, toplumsal ve kültürel sınırlar çiziyordu. Bu çalışma,

* Bu çalışma, 2018 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı'nda hazırladığım "Aşiretlerin Kente Eklemlenme Tazmaları: Batman Örneği" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, *Assist Prof. Dr. Iğdır University Faculty of Science and Literature, Department of Sociology*, hsnbicim@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9013-7806>.

genelde Cumhuriyet modernleşmesinin taşradaki mekânsal, kültürel, toplumsal ve ekonomik ilişkilerde yarattığı dönüşümü özelde ise Batman'da petrolün yol açtığı kentleşme biçimini açıklamayı amaçlamıştır. Batman'ın bu ikili kentleşme süreci, yerel gazeteden, yazarlara, resmi kurumlardan sivil toplum örgütlerine kadar birçok konuda kendini gösteren bir olgu olarak göze çarpmaktadır. Söz konusu süreçleri araştırma odağına alan bu çalışmada, kurum ve kuruluşlardan, yerel medya ve yazarların yazılı ve görsel materyalleri kullanılarak çözümlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kendine özgü koşullarda kentleşen Batman'ın kent oluşumu ve yapısı kent sosyolojisi açısından açıklanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kentleşme, petrol, modernleşme, TPAO.

Abstract

Before strike oil, in 1940's, Batman was a small town belong to Siirt province in the South Eastern Anatolia Region of Turkey. Striking oil caused dramatic transformation of the destiny of this small town. After oil stroked in Mount Raman, it became focus of interest for both national and international capitals, and it also became center of attraction for labors who moved from villages around of this town. People of the region who used to live within rural economy and as well as rural economy relations, soon changed their directions to industry and service sectors. And therefore, the population of the town gradually increased. While foreign oil companies, engineers, and labors started to get establish this small town, new business opportunities emerged for people who live in rural areas around of it. On the one hand, new high security and sheltered housing developments constructed, on the other hand, in the town which was on the way to become city, potential of the business and estates blossomed. The new high security TPC (Turkish Petroleum Corporation) housing developments transformed into a space of social class, it gave maximum opportunities to engineers and labours' families in the areas like health, education, art, entertainment. In the beginning of 1990's, Batman got the statue of province while in term of the urban panorama, it looked like two cities were within each other. While high walls divided the city two parts, at the same time, it also drew civic, social and cultural borders between the modern and traditional spaces. This study, in general, tries to explain Republican modernization's transformation in special, cultural, social and economic relations in the rural area. However, more specifically it tries to explain, the form of urbanization of Batman caused by striking oil. This binary urbanization process of Batman reveals oneself in many phenomena such as local newspapers, authors, official institutions, and non-governmental organizations. This study puts these processes on its research focus, and it does that through analyzing institutions and organizations, written and visual materials of local medias and authors. We aim to clarify that Batman's urbanization came true with the South Eastern Anatolia Region's idiosyncratic conditions and also we explain its structure in term of the urban sociology.

Key words: City, urbanization, oil, modernity, TPC (TPAO).

I. Giriş

Türk Petrol ve kömür, 18. yüzyılda başlayan Sanayi devriminin en önemli madenleridir. Sanayileşme ve yeni teknolojik gelişmelere bağlı olarak petrol ihtiyacı, kuşkusuz, 19. ve 20. yüzyılda insanlık için büyük sorunlar sebep olduysa da gelişmek isteyen ekonomiler için vazgeçilmezdi. Özellikle de Batı Avrupa ve Kuzey Amerika sanayilerindeki hızlı ekonomik ve teknolojik gelişmeler, söz konusu bu devletlerin için önemli bir yer altı kaynağı olan petrol kaynağının sürdürülebilirliği, aranması, işlenmesi ve kaynakların korunmasına yönelik etkin dış politikalar izlenmesine yol açmaktaydı. Petrol rezervlerine ulaşmak ve sahip olmak ne pahasına olursa olsun 20. yüzyıl ekonomisi için büyük avantajlar sağlamaktaydı.

Osmanlı Devleti, Batı Avrupa'daki ekonomik gelişmelerin ve bu çerçevede artan siyasi-iktisadi uluslararası yakınlaşma ve kutuplaşma politikaların içindeydi. Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti, özellikle de zengin petrol rezervlerin yaygın olduğu Ortadoğu Bölgesi'ne hakimdi ve petrol gibi önemli bir yer altı zenginliğin de varlığından haberdardı. Son yıllardaki tarih kaynakları, II. Abdülhamit (1876-1909)'in, Kerkük, Musul, Bağdat ve Doğu Anadolu'da geniş petrol rezervlerinden haberdar olduğunu ve bu konuyla yakından ilgilenip raporlar, haritalar hazırlattığını bildirmektedir (BDA, 2007). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra parçalanmaya başlayan Osmanlı Devleti, kendi hâkimiyetinde bulunan Ortadoğu'da birçok stratejik noktayı kaybetti. Siyasi ve idari nüfuzuyla birlikte büyük bir ekonomik güç olan petrolün de hâkimiyetini kaybetmiş oluyordu (Fucarro, 2011: s. 100).

Osmanlı Devleti'nin dağılması ve sonraki süreçte kurulan Cumhuriyetin ekonomik gündemi, çağdaş yollarla sanayileşmektir. Savaş sonrası Cumhuriyet ekonomisinin temel hedefi, anti-liberal eğilimler göstererek dış sermayenin engellenmesi ve temelde devlet teşvikiyle yerli sanayinin güçlendirilmesiydi. Özellikle 1929 Buhranı'ndan sonra siyasi iktidar, iktisadi sahayı devletleştirmiş, millileştirmiş ve her alanı kendi kontrolüne almaya çalıştığı bir uzun dönemi de başlatıyordu (Keyder, 2008: s.124; Koçak, 2010: s.62). Ayrıca 1930'lı yıllarda bankacılıktan, madencilığe ve tarım sektörüne kadar ihtiyaç hissedilen her alanda devlet kurumları kuruluyordu. Özellikle 1934'te Birinci Beş Yıllık Plan'la devlet, 12'si devlet tarafından olmak üzere 15 cam, kâğıt ve tekstil fabrikası kurmuştu. Kumaştan ayakkabıya kadar birçok tüketim malı üreten Sümerbank gibi büyük "ekonomik devlet kuruluşları" ve madencilikle uğraşan Etibank (Hititbank) bu yıllarda kuruldu (Ahmad, 2012: s.121). Söz konusu yıllarda birkaç başarısız petrol arama girişimlerden sonra devlet ilgili yer altı zenginliği alanına da el atmıştır. 20 Haziran 1935'te 2804 sayılı kanunla Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA), Altın ve Kömür İdareleri ile birlikte Petrol Arama ve İşletme İdaresini de bünyesine kattı. Batman- Midyat arasında 1934'teki Başbirin-1 sondajından sonra, MTA tarafından birkaç sonuçsuz petrol arama girişimleri devam etmiştir. Bu aramalar, 20 Nisan 1940 tarihinde Meymune Boğazı'nda

Raman-1 sondajıyla (Bkz. Foto. 1) birlikte nihayet petrole ulaşılmıştır (Ekinci, 2009: s. 137).

Batman’da petrolün bulunması, kuşkusuz 1940’lı yılların ortası Türkiye’si için birinci derece üzerinde durulacak konuydu. Raman bölgesinde bulunan petrol, dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü yurt gezisinin de temel amacı haline gelir. Bu vesileyle, 1948 yılı Şubat ayında İluh köyüne yaptığı demiryolu seyahatinde, Raman-8 kuyusunda incelemeler yapmıştır (Aslan, 2014: s.30). Raman’da bulunan petrol ilgili olarak 8 Mart 1948’te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Amerikalı uzman M. Edgon Clayton’la yaptığı görüşmede petrolün bulunmasındaki memnuniyetini ve petrol ihtiyacının ileriki yıllarda sağlayacağı faydalar hakkında bilgiler almıştır. 9 Mart 1948’te Ankara garında İsmet İnönü’yü karşılayan gazetecilerle yapılan konuşmada ise “ *Arkadaşlar, yetkili mütehassısların söylediklerine göre, bu petrol memleketimizin ihtiyacını karşılayacaktır. Fakat ben bir noktaya işaret ettim. Bu petrol elimizde olunca ihtiyacımız da 5 misline çıkacaktır. Bana dediler ki, bu petrol, memleket ihtiyacı 5 misline çıksa gene karşılar. Gezdiğim bölgeler bu petrol sevinci içindedir. Hepinize müjdelirim, yurdumuzda*” petrolün bulunmasından dolayı memnuniyetini iletacaktır (TBMM, 2003: s. 214-215). Günde 40-50 ton petrol veren Raman-8 kuyusuna, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün ziyareti münasebetiyle “*İNÖNÜ KUYUSU*” adı verilmiştir (Ekinci, 2009: s. 138). Batman’da petrolün bulunması sadece Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün dikkatini çekmemiş, birçok bürokrat ve devlet bakanı bölgeyi ziyaret etmiştir. 1950’li yılların ortasında Demokrat Parti’nin kurmayları da bu bölgeyi ziyaret etmiş (Bkz. Foto.2) ve bölgedeki petrol hakkında sorumlu kimya mühendisi Şemsi Ağar’dan detaylı bilgiler almıştır. Batman’ın Raman Bölgesi yoğun siyasetçi ziyaretleriyle ülkede artık tanınır halde gelmiştir.

Tek partili dönemin içe dönük devletçi-korumacı ekonomik koşulları, çok partili dönemle yerini piyasaya açık, dış yardımlar, krediler ve yabancı sermayeye (özellikle Amerika kaynaklı yatırımlar) bırakmasıyla değişen koşullar, ülke içinde dış pazarlara açık tarım, madencilik, altyapı yatırımları ve inşaat gibi sektörlere bırakmıştır (Boratav, 2005: s. 94). Çok partili dönemin liberal ekonomi anlayışıyla birlikte maden işletmelerinde de yabancı sermayenin girişi önünde engeller yavaş yavaş kalkmaya başlamıştır. Yeni Demokrat Parti (DP) hükümeti, tarımsal ve ürünlere ve madencilğe öncelik verdi. Bu iki ürüne savaşın yarattığı güçlüklerden çıkmakta olan Avrupa’dan büyük talep vardı. Ayrıca bu ürünlerin ihracını kolaylaştıracak bir alt yapı oluşturmak gerekiyordu (Ahmad, 2012: s. 139).

Menderes Hükümeti, 1947 tarihli kararnameyi 1 Mart 1951’de Yabancı Yatırımlar Teşvik kanunlaştırmasıyla (Ahmad, 2012: s. 145) dış sermayenin ülkeye çekilmesinin yollarını arıyordu. Buna paralel olarak Demokrat Parti, madencilikte özellikle de petrol aramalarında 6326 sayılı petrol Kanunu 1954’te yürürlüğe sokmasıyla Türkiye’de petrol aramaları yetkisini MTA’nın elinden alarak yerli ve yabancı hükmi şahıslara bıraktı. Nitekim MTA’nın petrol şubesi de, tüm malzeme ve personeliyle 6327 sayılı kanunla kurulan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına

(TPAO) devredilmiştir. % 90'dan fazla devlet sermayesi olarak kurulan TPAO'dan başka, ilk yıllarda birçok yabancı şirket müracaatta bulunmuş ve derhal aramalara başlamıştır. Daha sonra 6326 sayılı yeni Petrol Kanunu yürürlüğe girince Türk ve yabancı petrol şirketlerinin petrol arama ruhsatı almaları mümkün olmuştur. Kanun yürürlüğe girdikten sonra ikisi Türk, ikisi Alman, bir üçüncüsü Hollandalı ve kalanları Amerika sermayesi olmak üzere 20 kadar petrol arama şirketi kurulmuştur (Ekinci, 2009: s.138). Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı, daha önce Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA) tarafından Raman ve Garzan bölgelerinde bulunmuş olan petrol sahalarını ve Batman rafinerisini olduğu gibi devralarak, Türkiye sınırları içinde ilk petrol istihsal eden özel bir şirket kimliğini elde etmiştir. Ancak iş bu kadarla kalmamıştır. TPAO'yu izleyen yirmiyeye yakın yabancı sermayeli şirket, Petrol Dairesinden petrol arama ruhsatnamesi alarak, arama işlemlerine başlamış ve bunlardan bazılarının birkaç bölgede birçok sondaj kuyuları açmış ve American Overseas, Mobil ve Shell gibi bazı şirketler de petrol bulmuştur (Lokman, 1963: s. 62).

MTA'nın elinde bulunan teknik cihazların TPAO'ya devredilmesinde sonra 12 Aralık 1954'te TPAO rafinerilerinin Batman'da kurulması kararlaştırıldı. Bu tarihten itibaren Türkiye'de petrol üretim bölgesi olarak bilinecek İluh köyünün yakınlarında TPAO rafineri inşaatına başlandı ve petrol üretimi daha sistematik hale getirilmeye çalışıldı (Bkz. Foto.3). Bu tarih İluh köyü için birçok sosyo-ekonomik gelişmelerin de başlayacağı tarihtir. Küçük bir köyden yarım milyon nüfusa sahip bir şehir olmaya doğru hızla yol alan Batman için her şeyin başladığı bu dönem tarihsel, toplumsal, iktisadi ve kültürel gelişmelerin de başlangıcıydı.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyetin ilk yıllarında bulunan petrolün ve küçük bir taşra köyünde yol açtığı toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel değişimleri anlamak ve anlatabilmektir. Bu çalışma bir taraftan şehrin tarihsel-mekânsal olarak kuruluş aşamasını, artan nüfus artışını, idari birim olarak geçirdiği belirli aşamaları izah ederken öbür yandan petrolün rafine edilmesi, devlet ve yabancı sermaye ile birlikte ekonomik, toplumsal ve sınıfsal bir mekâna dönüşen Batman Petrolleri Rafineri bölgesinin içe kapanık modern yaşamı konu edinmiştir. Bu şehirde ortaya çıkan iki farklı toplumsal ve ekonomik sınır, teorik olarak merkez ve taşra, modernizm ve geleneksel, şehir- köy gibi dikotomilerini yeniden üretmiştir. TPAO Bölgesi ve Batman şehri, varsayılan bu dikotomilerin kentsel mekânda nasıl üretildiği konusunda sosyolojik bir örnek olarak ele alınmasını dayatmaktadır.

II. Kent Sosyolojisi ve Batman

Batman ulusal basında sıklıkla bahsi geçen şehirlerden biridir. Türkiye'de yapılan ilk petrol aramalarından, faili meçhullere, yoğun işsizlik oranından (TUİK'in 2013 verilerine göre % 25 oranla Türkiye'de işsizlikte birinci sırada), kadın intiharlarına zorunlu göçle aşırı nüfuslanmadan, kentsel şiddete kadar birçok konuda ülke basınında kimi iyi kimi kötü şöhretler edinmiştir. 1990'lı yılların başında şehir olma

statüsü elden Batman, siyasal, ekonomik, toplumsal, demografik ve kültürel değişimleri kendi özgünlüğünde yaşamıştır. Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde Siirt'e bağlı küçük bir taşra köyü iken Raman Dağı'nda bulunan petrol, 14 haneli köyün yazgısını geri dönülmez bir şekilde değiştirmiştir. Bu gelişmeleri bünyesinde barındıran bir şehir olarak Batman, kent sosyolojisi paradigmatları çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Özellikle de son dönemde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kentleri perspektifinde sosyolojik tartışmalarda ve araştırmalarda daha fazla yer işgal etmesi gerektirmektedir.

Kentler, tarihin başlangıcından beri var ola gelmiştir. Dünya üzerinde ilk kentler Mısır ve Mezopotamya görülmektedir. Ortaya çıkan ilk kentler, her şeyden önce tanrıların ve kralların ikametgâhı olarak ortaya çıkmıştır (Hout, Thalmann ve Valbelle, 2000: s. 252). Antik Yunan ve Roma dönemlerinde ise kent, hem mekânsal hem de sosyo-ekonomik özellikler bakımından kırdan ayrı bambaşka bir dünyayı ifade ediyordu. Bu dönemde kentler, uygarlığın yapı taşı olarak görülmekteydi. Kentler, uygarlığın, sivil toplumun, özgürlüğün, demokrasinin, yurttaşlığın ve ekonominin mekânı olarak tasavvur edilmiştir (Holton, 1999: s. 13). Ancak tarihsel olarak bakıldığında kentlerin yıldızı parladığı dönem esas olarak Endüstri Devrimi sonrasıdır. 19. yüzyıldaki ekonomik değişimler, özellikle de kırsal alanlardaki göçler kentlerin yoğunluğunu ve niceliksel anlamda etkilemiştir. Endüstri toplumunda modern kentsel yaşam tarzı ve dinamiğindeki değişimler birçok bilim adamının da dikkatinden kaçmamıştı. Kentler, günümüzde toplum yapıları anlaşılmasında özel bir yer edinirken iktisatçılardan sosyologlara kadar birçok bilim insanı tarafından ele alınmıştır. Kentleri sistemli bir biçimde açıklamaya, oluşum ve gelişimine ilişkin kuralları ve yasaları belirlemeye çalışan kent kuramları, kent biliminin gelişimini ve yetkinliğini göstermesi (Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner, 2014: s. 71) açısından birbirinden farklı açıklamalar getirmişlerdir.

19. yüzyıldan feodalizmden kapitalizme geçiş; üretimden, toplumsal örgütlenmeye, kişisel ilişkilerden mekânsal ilişkilere kadar her şeyi etkilemiş ve değiştirmiştir (Pınarcıoğlu, Kanbak ve Şiriner, 2014: s. 72). Bu çağın düşünürleri, kentlerde kapitalizmin gelişme ile birlikte gelişen kent hayatındaki değişimleri anlamaya çalışmaktadırlar. Marx ve Engels, diğer birçok klasik sosyoloji kurucuları gibi bağımsız bir kent kuramı bulunmamaktadır. Ama elbette bu kent hakkında fikir beyan etmedikleri anlamına gelmemektedir. Her şeyden önce Marx ve Engels kenti, kapitalist üretim tarzı ve ilişkilerin geliştiği yerler olarak görürler. Marx ve Engels, kent ve kır ayrımı yaparken kenti dinamik ve modern bir toplumsal oluşum olarak görürken, kıyı da durgu, eski üretim tarzı ve ilişkilerin egemen olduğu bir mekân olarak görmektedirler. Kentsel sorunlar onlara göre kapitalist sermayenin üretimi özelleştirip mekânsallaştırmasından kaynaklanmaktaydı. Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* ve *Konut Sorunu* adlı çalışmalarında kapitalist üretim tarzının yol açtığı kentsel sorunlar ve büyüyen kentsel alanlarda kapitalizmin yol açtığı mekân sorunlarına değinmişler-

dir. Marx ve Engels'in selefi Max Weber ise modern anlamda kentlerin tarihsel olarak Batı'da, Avrupa'da ve Hıristiyanlığın egemen olduğu yerlerde görüldüğü tezini ileri sürmektedir. Weber, bir ideal tip olarak batı kentinin sahip olduğu özerk öğeleri, siyasal özerklik, özerkçe hukuk yaratabilmek, kendi başına buyrukluk, vergi koyma özerkliği, pazar hakları ve özerk kent ekonomisi politikası olarak özetler (Holton, 1999: s.70). Emile Durkheim ise kenti, işbölümü ve dayanışma kavramlarıyla ele alır. Ona göre kentleşme işbölümünü artırır. Kent, belli toplumsal güçlerin gelişmesi için tarihsel önemi olan bir koşuldur. Durkheim, çağdaş kapitalist toplumu kentle özdeş görmektedir (Keleş, 2013: s. 124). Klasik sosyolojinin kurucularının kenti algılamaya biçimlerine bakıldığında en nihayetinde iki açıklama karşımıza çıkmaktadır: i) Kentler, özellikle de Batı Avrupa'nın modern kapitalist toplumunda yeni ekonomi ve toplumsal ilişkiler yarattığını ii) kırdan bağımsızlaşan kentte, sanayileşmenin getirdiği avantaj ve dezavantajlar bir arada taşıdığını ifade edebiliriz. Ama en nihayetinde belirtilmesi gereken esas vurgu ekonomik gelişmelerin yeni kentlerin oluşmasına veyahut kent sayılarının artmasına yol açmış olmasıdır.

Batman şehrinin oluşumu da bu tablodan farklı değildir. Batman, petrolün bulunmasıyla hızlı bir nüfus artışıyla giderek bağlı bulunduğu Siirt ilinden daha büyük bir şehir olmuştur. İlk yıllarda petrolün yol açtığı ekonomik bir cazibe bölge illerden ve çevre kırsal alanlardan yoğun nüfus hareketliliği, önce idari birim anlamında ilçe sonra da il statüsü elde etmesine vesile olmuştur. Ama göç edenlerin özellikleri bölgenin değişik illerinden ve kırsal alanlardan gelenlerle sınırlı değildi. 1950'li yıllarda kurulan TPAO işletmesi rafineri bölgesine ülkenin birçok yerinden ve yurtdışından işçi ve mühendis de buraya yerleşmiştir. Ama rafineri ve diğer alanları ayıran büyük bir duvar ve güvenlik noktaları, böylelikle hem geleneksel hem de modern mekân arasında sınır da çizmekteydi. Kent sosyolojisi kavramlarıyla ifade edersek birbiriyle bazen bağımlı bazen bağımsız gelişen bu iki toplumsal mekân, kentsel manzara olarak Batman'ı ziyaret eden ve Batman'da yaşayan birçok yazar tarafından "şehir içinde şehir" şeklinde tasvir edilmiştir.

III. Şehir İçinde Şehir: Batman ve TPAO

Bir kenti en iyi tanımlayanların başında, kuşkusuz sanatçılar ve yazarlar gelir. Şehir, sanatçı ve sanat ilişkileri açısından Mumford'a göre kolektif bir sanat eseridir, sanatın bir imgesi olarak sürekli etkisini hem olumlu hem de olumsuz hissettirir (Mumford, 2009: s.7). Şehrin yazar ve sanatçı üzerinde her türlü etkisi, onu hem orada yaşaması hem de şehri anlamaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Batman hakkında yazan yazarlarda da benzer bir çaba gözlemlenmektedir. Örneğin Abdullah Kanat'ın *Batman'da Şafak Sökerken* adlı anı romanı sosyolojik olarak Batman'ın kentsel gelişiminin farklı sınıfsal-mekânsal manzarası hakkında açıklayıcı bir şema çizmektedir:

“Batman şehir olarak ikiye ayrılır. Site (TPAO rafineri sitesi) ve aşağı kesim. Aşağı kesim eskidir. İluh denir buraya. Tarihi eskilere dayanır... Site, Batman’ın içinde, cennetten bir ada olup, petrolün işletilmeye başlandığı 1955 yılından sonra kurulmuştur. Batman’a ‘Paris’ denmesinin nedeni; burada gece gündüz ışıklandırılan ve sürekli yanan rafinerinin olması ile sitenin tamamen çamlık, ağaçlıkla kaplı, yaz kış her yerde güller, sümbül, begonya ve hanım eli çiçekleriyle donanmıştır” (Kanat, 2006: s. 17).

Batman’da eski bir yerleşim alanı üzerinde modern “cennetten bir ada” yaratılmıştı. Petrolün verdiği ekonomik ayrıcalık hem toplumsal hem de fiziki mekâna da taşınmıştı. Artık değişim kaçınılmaz olarak kendini dayatmıştı. Kentsel gelişim adına petrol öncülüğünde birçok ekonomik, politik ve kültürel alanlarda değişimler ortaya çıkması kaçınılmaz görünmekteydi. Şehir içinde lokal bir bölge tüm modern değişimlerin lokomotifi haline gelmesi için önünde bir engel yoktu. Ancak şehir, topyekûn bir şekilde bu değişimleri yaşadığı söylenemez. TPAO bölgesi ve şehir sanki birbirinden farklı döngüler halinde olan iki ayrı çark gibi işlemekteydi. Abdullah Kanat’ın romanında bu iki ayrı ve farklı çarkın nasıl işlediğini görürüz:

“Kükürt, kömür, gaz, petrol, asfalt ve daha birçok bilinmeyen kokuyla İluh Deresi’ne akan akan lağım kokusu da birleşince, Batman, dünyanın en pis kokan kenti olur adeta... Petrol merkezi olmasına rağmen yolları, köy yollarına benzer. Siirt’ten gelen yolla birleşen Hasankeyf Yolu, doğudan batıya Batman’a giderken site ve TPAO’nun işletme bölümünü ikiye ayırır. Girişte sağ tarafta binlerce ton kapasiteli bembeyaz petrol tankları görülür. Tel örgülerle çevrili olan bu alanı, işletmenin özel güvenlik güçleri tarafından ayrıca korunur. Girişin sol tarafında, nizamıyeye varmadan modern sitenin modern mezarlığı bulunur. Mezarlıktan başlayarak, demiryoluna kadar olan geniş bir alana site şehri kuruludur. Site şehri, yüzlerce blok apartmanlardan ve villa tipi evlerden yapılmıştır. Sağa doğru, işletmenin ana giriş kapısının ters istikametinde sola doğru geniş bir cadde ile yukarıya doğru, site merkezine gidildiğinde sağ tarafta futbol sahası ile diğer spor tesisleri görülür. Futbol sahasının hemen yanı başında ise, meşhur Beyaz Saray görünür. olimpik yüzme havuzlarından iki yolun solundaki kütüphanenin hemen arkasında, diğerleri ise, en yüksek yerde, dubleks villa tipi evlerle aynı hizadadır. Birçok misafirhane binaları, alışveriş merkezi ve sineması ile her zaman ve her an siteleri ve misafirlerini rahatlatır, mutlu eder. Alman, Amerikan, İngiliz, Fransız, İtalyan, Kanadalı personel, “özel görevli” omları nedeniyle burada ikamet ederler ” (Kanat, 2006: s. 17-18).

Bu iki farklı mekân hakkında başka bir yazar Şeyhmus Diken de, benzer bir olguyu gözlemler. Diken, 1980’li yıllarda kaymakamlık stajı yaptığı Batman’ı ikiye bölünmüş bir şehir olarak tasvir etmektedir:

“Batman ortadan adeta ikiye bölünmüş haldeydi. Bir yanı bahar bahçe, öbür yanı felaketti. Rafinerinin sitesi ayrı bir dünyaydı. Yeşil alanlar, orkestra marifetiyle özel geceler, bahçeli evler, okullar, geniş asfalt caddeler ve ara yollar. Adeta ayrı

bir dünyaydı. Site'den şehre bir üst geçidin altından gidiliyordu. Ve çamur deryasıydı şehir. İnsan düşünmeden edemiyordu. Nasıl olurdu da bulunmuş bir yer altı kaynağının yarattığı devasa zenginlik bir şehre gündelik hayatta hiçbir değer yaratmaz, katmaz. Şehir ve site nasıl böylesine birbirine yabancılaşır?” (Aslan, 2014: s.15)

Diken'inin de ifade ettiği gibi TPAO bölgesi, modern kentsel mekân anlamında Batman'ı hayli geride bırakmıştı. Modern binalardan, lüks tüketim mekânlarına, sağlıktan eğitime, ulaşımdan gündelik hayat pratiklerine kadar birçok açıdan eşitsiz bir gelişmeydi. Cumhuriyet'in ilk petrol alanının gelişimi için devlet tarafından tüm olanaklar sağlanmıştı. Duvarın diğer tarafında ise işler daha karma karışıktı. Batman, çevreden yoğun göçler almaya devam etmekteydi. Kentte yeni mahaller oluşurken, modern kent bölgelerinden ziyade kırsal bir parçası haline gelmekteydi. Kırsal alanın patronaj ilişkileri, kentsel mekânda kendini yeniden üretmekteydi. Kürtlerin kırsal toplumsal yapısının en önemli örgütlenmesi olan aşiretler ve şeyhler, şehir mekânında da belirleyici faktör olmaya başlamıştı. Göze ardı edilmeyecek bir olgu ki 2006 yılında Batman Valiliği tarafından hazırlanan *Organize Hayvancılık Bölgesi Briefing Dosyası*'nda 52 farklı aşireti Batman'da halen ikamet ettiği bildirilmiştir (Ekinci, 2009: s. 66).

Ekinci'nin açıkladığı gibi söz konusu Batman'ın altmış yıllık seçilmiş belediye reislerine bakıldığında yerel politikada aşiret ve şeyhlerin etkisi daha net görülmektedir. 1960, 1968 ve 1972 yılları arasında Sait ve Mustafa Ramanlı, Raman aşiretinin desteğiyle belediye reisliğini kazanmıştır. 1979 yılında Şahabettin Bağdu ve 1989-1994 yılları arasında ise Ataullah Hamidi ise Batman'da belediye reisliği yapmış şeyhler olarak bilinmektedir (Ekinci, 2013: s. 15). Şehir olma yolunda olan büyük bir ilçe olan Batman'ın politik manzarası bununla da sınırlı değildi. Seçimle gelmiş aşiret reisleri ve şeyhlerin yanı sıra 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda darbe hükümetleri tarafından belediye başkanlığına atanmış kaymakam, üsteğmen, emniyet amiri, emekli albaylar da göreve getirilmiştir. Devletin atanmış görevlilerin yanı sıra, 1979 yılında öldürülen belediye başkanı Edip Solmaz ile başlayan 1999'da kesintili bir gelişim gösterse de devam eden ve sonraki dönemlerde de solcu Kürt grupların geleneksel aşiret ilişkilerine ve darbe hükümetlerinin atanmış reislerine meydan okumasıyla başlayan politik gelişmeler, aynı zamanda kentte mücadele gruplarını da belirlemekteydi. Batman'ın kentsel politik alanı böylece; aşiret ağası ve şeyh, devlet ve solcu-Kürt gruplarının mücadele alanı haline gelmiştir.

TPAO bölgesinin iç mekânı, dışarıdaki Batman'dan daha güvenli bir yer olmayı sürdürmekteydi. Herkesin bulunmak istediği modern bir alandı. Az kişinin ulaşabildiği modern ilişkiler ve modern yaşam tarzı, herkesin hayalini süslemekteydi. Kaymakam ve belediye başkanları bile idari görevlerinden istifa edip işçi olarak çalışmak istediği tek yerdi. Çünkü hem işçi aylığı bakımında dönemin koşullarında

fena sayılmayacak bir ücret aldıklarından hem de TPAO'nun sınırsız hizmetine erişim sağlandığından dolayı hayli cazip bir kurum profili çizmekteydi. Arif Aslan'ın *Yüz Yüze Batman* adlı eserinde dönemin eski petrolcüsü Ahmet Andıç ile yaptığı görüşmede 1952 yılında 450 kuruş maaş aldıklarını bu dönemde bir albay maaşı ise 400 kuruş olduğunu ifade eder (Aslan, 2014: s. 49). İlerleyen yıllarda da TPAO'da çalışmak birçok açıdan çalışanına ciddi kazanımlar ve statü sağlıyordu. İş sahasının yanı sıra yönetici, mühendis ve işçi aileleri için modern eğitim, sağlık ve eğlence mekânları da oluşturulmuştu. Gazeteci M. Latif Yıldız'ın, TPAO bölgesindeki hizmetler hakkında değerlendirmelerine bakılırsa dönemin şartlarının çok da üstünde bir mekân örgütlenmesiyle karşı karşıyayız:

“Batman'ın Site dediğimiz bölgesine ABD'nin petrol şehrinden örnek alınan modern bir şehir oluşturuluyordu. Çünkü bir kısım mühendisler ABD'den gelmiş, bir kısım Türk mühendisler de orada eğitim aldıklarından Mühendis ve işçiler için ABD örneği bir küçük kasaba imar ediliyordu. Binaları, misafırhanesi, hastanesi, alışveriş merkezi, olimpiik yukarı ve aşağı 2 havuz; yazlık ve kışlık 2 sinemaskop 500 kişilik sinema; sinemaya bitişik Site Ortaokul, onun yanı başından Atatürk İlkokulu vardı... Yukarı havuzun yanında tenis kortu, basketbol ile voleybol sahaları vardı. Site denilen şehri ve tesisler modern yapılar olduğu kadar tamamı mazotla çalışan kalorifer sistemi ısıtılıyordu. Zira yakıtı yeraltında petrol olarak çıkartan ve rafineride mazot yapan ekibin kaldığı lojman ve tesisler olduğu için rahat bir yaşam için hiçbir şeyi eksik bırakmamışlardı” (Aslan, 2014: s. 132).

Süleyman Demirel hükümetinin Enerji Tabii Kaynaklar Bakanı, Tansu Çiller döneminde Devlet Bakanlığı görevlerinde bulunan Esat Kıratlıoğlu'nun Batman TPAO bölgesinin modern yaşamını şöyle dile getirmiştir:

“Bizler hafta sonlarını ipe çekerdik. Ünlü orkestramız, İstanbul'dan davet ettiğimiz sanatçılar bize unutulmaz geceler yaşatırdı. 1 nolu misafırhanenin dili olsa da geçmişte o güzel etkinlikleri anlatabilse. TPAO sitesi ayrıcalıklıydı. Özellikle de hafta sonları petrol mühendisleri toplanır, haftanın yorgunluğunu atardı... TPAO küçük bir Amerika kasabasını andırıyordu. Biz Batman'a başka bir hava verdik... Batman şehrinin dışında yer alan TPAO, ABD'nin küçük bir kasabası gibi anılırdı. Geri kalmış bir bölgede inci tanesiydi TPAO. Her şeyi bulmak mümkün değildi, ancak TPAO bizim her türlü ihtiyacımızı karşılayabilecek güçteydi” (Aslan, 2014: s. 40).

TPAO sitesindeki ekonomik yaşamın getirdiği rahatlık ve zenginlik sanat, eğlence ve spor faaliyetlerine de yansımaktaydı. 1966 yılında mühendis ve işçilerin hafta sonu etkinlikleri için kurulan TPAO orkestrası, 1968 yılında İzmir'de Altın Mikrofon ödülünü alır. Hem de Erkin Koray, Moğollar, Cem Karaca gibi büyük müzisyenleri geri de bırakarak ödülü alması dönemin ülke gündeminde geniş bir yer alır (Aslan, 2014: s. 26). Spor da ise TPAO futbol, basketbol ve güreş takımları, geliştirilip ciddi başarılar elde edilmiştir. Sinema alanında ise 1966'da Belgin Doruk ve

Fikret Hakan'ın rol aldığı ve Atıf Yılmaz'ın yönettiği "Toprağın Kanı" adlı film, TPAO Genel Müdürlüğü tarafından desteklenmişti. Her alanda kendini gösteren gelişmeler, TPAO'nun işleyen sistemi ve yaratılan kaynakların etkisi büyüktür (Özcan, 2010: s. 53). Çünkü TPAO bölgesinin var olan ekonomik girdisi sanata ve spora da yansımıştır. Merkezin çok uzağında bir taşra kasabasında sanatsal ve spor etkinliklerinin bu denli modern bir tarzla yapılışı, Cumhuriyet'in yegâne kuruluşları arasında yer alan TPAO için önemli bir gelişmeydi (Bkz. Foto.4) . Ama kültürel, sanatsal ve spor etkinlikleri şehrin yüksek güvenlikli bölgesi içinde gerçekleşmekteydi. Modernizm, taşraya devlet eliyle gelmeye başlarken sınırlı bir mekân ve insan grubu içinde içe kapanık bir tarzla yerleşmeye başlamıştı. Bu etkinliklerin tümü sınıf pratikleri ve eylemleriyle doğrudan ilişkili olarak kendi mekânını kendisi üretmiştir. Kendi içinde eşit olmayan bir mekânsal örgütlenme aynı zamanda dışarıdaki dünya yani Batman'la da eşit gelişme göstermemiştir.

Modern bir mekânda modern bir yaşam tarzının sürdürülmesi için tüm olanaklar elverişliydi. TPAO'da gündelik yaşam, duvarın öte tarafındaki politik, kültürel ve ideolojik sorunlardan azade bir şekilde yürümekteydi. Sınırın öte tarafı, geleneksel kısmen de muhafazakâr toplumsal ilişkiler ekseninde şekillenen bir kente dönüşürken, TPAO Sitesi ise cumhuriyetin modern- çağdaş laik yaşam tarzı ve ideolojisi egemendi. Bir Amerika şehrini andıran modern TPAO bölgesinin aksine Batman, Ortadoğu ve İslam kent özelliklerinin birçok göstergelerini barındırmaktaydı. Bryan S. Turner (1997: s. 279), Ortadoğu'daki kentlerin toplumsal olarak birleşmiş cemaatlerden ziyade alt cemaatlerin toplamlarından oluştuğunu belirtir. Ona göre Ortadoğu şehirleri, semt veya mahallere(harat) bölünmüş olup ve her birinin kendi homojen cemaati ve küçük pazarları vardır. Dinsel cemaatlerin iç farklılaşmasının diğer bir kaynağı, ordu kampları ve garnizon şehirlerinden oluşan İslam şehirlerinde halen bedevi kabile örgütlenmelerini yansıtmayı sürdürmesidir. Belirli bir muhitler; çoğunlukla yerleşmiş olan veya göçmen kabile üyelerinin ikametgâhı olmaya devam etmiştir (Turner, 1997: s. 279). Weber'den yola çıkarak söyleyebiliriz ki Ortadoğu kentlerinde klan ve kabile organizasyonun şehir şartlarından devam edışı, kentsel yaşamına kırsal derebeylik düzenlemelerini de ithal etmiştir (Turner, 1997: s. 280). Aşiret ve aşiret patronaj ilişkisi açısından bakıldığında kırsal alandan şehir alanına ithal edilen ilişkiler, Batman'ın kuruluşundan günümüze kadar devam ettiği söylenebilir. Son on yılın yerel ve genel seçimlerde parti aday profillerine bakıldığında, söz konusu kırsal patronaj ilişkilerinin kentsel mekânda yeniden üretimi hakkında ipuçları vermektedir.

IV. Sonuç

1930'lı yılların başında Cumhuriyetin 14 haneli bir köyden şu an nüfusu 500 bine varan bir kent olarak Batman, kendi bünyesinde birçok değişimi barındırmıştır. 1940'lı yılların ortasında petrol, bütün gelişimlerin ana kaynağı haline gelmiştir. Bu

gelişmeler merkez-taşra ilişkisi açısından bakıldığında merkezdeki değişim ve dönüşümden bağımsız değildir. Söz konusu yıllarda ülkenin ekonomik ve siyasi havası küçük bir taşra kasabasında da hissedilmiştir. 1950'li yıllarda himayeci ve müdahaleci ithal ekonominin yerini dış dünya yardımına açık, kısmen de olsa liberal ekonomiye bırakırken büyük çapta ekonomik gelişmeler maden politikasını da değiştirmiştir. Daha önce devlet eliyle sürdürülen maden aramalar, özellikle de petrol aramaları, daha sonra kanunla yarı özerk yarı devlet sermayesi kuruluşlara devredilmiştir. Bu politikanın etkisi petrol aramalarda ulusal ve uluslararası sermayenin ortaklaşa girişimlerinde görülmektedir. Batman'da kurulan TPAO Sitesi söz konusu bu çabanın bir eseri olarak ortaya çıkmıştır. Kurulan yeni site, tam anlamında bir iş sahası, emek-mekânı olmasının yanı sıra birçok parametreler açısından sosyo-kültürel bir mekâna dönüşmüştür.

TPAO bölgesi gelişirken eşzamanlı bir şekilde Batman'da yoğun göçler alıyordu. TPAO bölgesi, yönetici, memur, mühendis ve işçiler için uygun bir emek sahası iken iş-dışı zamanlarda bu insan grubu için dönemin koşullarına göre çok da modern mekân olarak tasarlanmıştır. Şehir ise bu anlamda yazarların ifade ettiği gibi birbirinden ayrı iki şehir görünümü vermişti. TPAO Bölgesi ve Batman bu manzara itibarıyla şehir içinde şehir imgelemi yaratmıştır (Bkz.Şekil.1). TPAO Bölgesi, modern, laik ve emek-yoğun bir bölge olurken Batman, geleneksel kırsal egemenlik ilişkilerinin etkisinde, aşiret gibi akrabalık gruplarının hâkim olduğu bir şehir olmuştur. Kuşkusuz bu eşitsiz gelişme kent mekânında ve coğrafyasında kendini yeniden üretmektedir. Kent sosyolojisi açısından bakıldığında bir mekânda iki toplum tipi ortaya çıkmıştır. Batı kent terminolojisi, kenti modern bireysel kültürün hâkimiyetinde, farklı işbölümleri ve sınıfların olduğu mekân olarak tasvir etmiştir. Ancak Türkiye'nin Güneydoğu Bölgelerindeki kentsel gelişimler dikkate alındığından Batı kent tipolojisinden ziyade Turner'in belirttiği Ortadoğu kent tipolojisi ve özelliklerine daha yakın olduğu söylenebilir. Ama söz konusu Batman, Türkiye'nin doğusundaki şehir tahayyülünün aksine geleneksel-modern iki toplum tipolojisini bünyesinde barındırdığını ifade edebiliriz.

Buradan hareketle çalışmanın amacı doğrultusunda, bu iki şehir içinde şehri ve onların toplumsal, mekânsal ve kültürel yapılarını anlayabilmeyi ve açıklayabilmeyi hedeflenmiştir. TPAO bölgesi, kendi başına modern kentin tüm olağan özelliklerini içermektedir. Ancak yönetimsel, fiziksel ve toplumsal kuruluş özellikleri açısından TPAO, Batman'ın geçirdiği dönüşümlerden kısmen etkilemiştir. Sonuç olarak söz konusu değişimler paralel ve eşit olmamakla birlikte, Batman aleyhine kentsel ekolojik sorunlardan, yoğun göçler, kentsel şiddetten kent yoksulluğuna gibi bir dizi kentsel sorunla mücadele etme konusunda yalnız bırakıldığı da söylenebilir. Bu gelişmelerle birlikte Batman kent alanı ayrıca, toplumsal statü gruplarının da mücadele alanı haline gelmiştir. Aşiret-şeyh, devlet ve solcu-Kürt grupları, siyasal ve ideolojik olarak Batman'ın kent mekânını ve insan/insan gruplarını etkilerken,

TPAO cumhuriyetin laik, modern ve stabil bir bölge olarak kentsel gelişmelerin uzağında bir yerde durmaktaydı. Sonuç olarak birçok özellik, perspektif ve bağlamda değerlendirildiğinde şehir içinde şehir olarak Batman ve TPAO, iki farklı toplumsal mekân olarak ayrılmıştır.

Kaynakça

- Austerlitz Ahmad, Feroz. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Aslan, Arif. (2014). *Yüz Yüze Batman*, Batman: Batmane Yayınevi.
- Başbakanlık Devlet Arşivi (2007). "Osmanlı Döneminde Irak: Plan, Fotoğraf ve Belgelerle" (Edit. Cevat Ekici), Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları.
- Boratav, Korkut. (2005). *Türkiye İktisadi Tarihi (1908-2009)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ekinci, Nihat. (2009). *Her Yönüyle Batman*, İstanbul: Gün Matbaacılık.
- Ekinci, Nihat. (2013). *Batman'da 'Derin' Cinayetler*, Batman: Batmane Yayınevi.
- Fucarro, Nelida. (2011). "Pearl Towns and Early Oil Cities: Migration and Integration in the Arab Coast of the Persian Gulf", *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, (edit. U. Freitag, M. Fuhmann, N. Lafi and F. Riedler), London and New York:Routledge.
- Holton, J. Robert. (1999). *Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık*, (çev. Ruşen Keleş), Ankara: İmge Kitabevi.
- Hout, Jean.Louis., Thalmann, Jean.Paul., ve Valbele, Dominique. (2000). *Kentlerin Doğuşu*, (çev. A. B. Birgin), Ankara: İmge Kitabevi.
- Keleş, Ruşen. (2013). *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Keyder, Çağlar. (2008). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil. (2010). *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950): İkinci Parti*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lokman, Kemal. (1963). "Türkiye Petrol Sondajları", *MTA Dergisi*, Sayı 61. s. 62-74.
- Mumford, Lewis. (2009). "Şehir Nedir?", (çev. Esra Esmer), *BİBLIOTHEC Felsefe Sosyal Bilimler Dergisi*, (7). Bahar, s. 4-5.
- Özcan, Halit Edip.(2010). *Biz TPAO (1954-2006): Bir Döneme Ait Almanak*, Ankara: Poyraz Ofset.

Pınarcıoğlu, Şirin.; Kanbak, Ayşegül ; Şiriner, Makbule. (2013). “Kent Kuramları”, *Türkiye Perspektifinde Kent Sosyolojisi Çalışmaları*, İstanbul: Örgün Yayınevi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2003). *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleyişiler* (29.12. 1944-28.05. 1950). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

İnternet Kaynakları

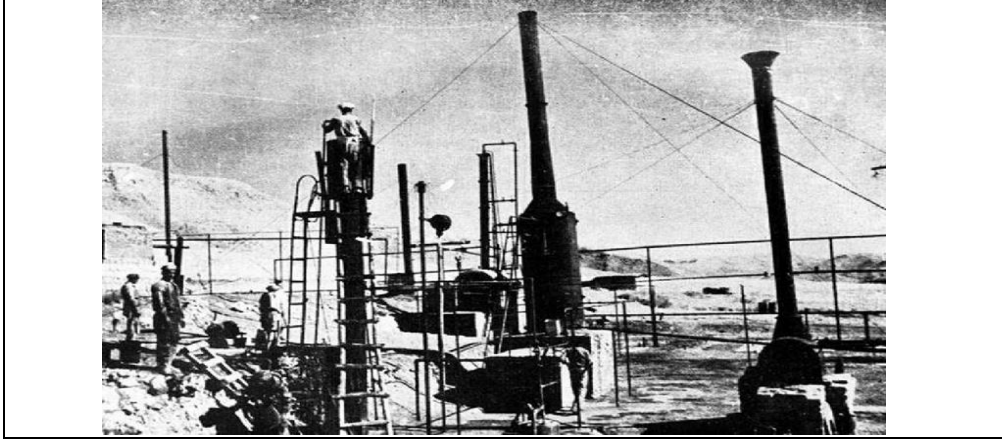
Raman-1 İlk Sondajlar. 17.09.2017 tarihinde http://semsiagar.com/gallery2/main.php?g2_itemId=108 ağ adresinden erişildi.

Adnan Menderes'in TPAO Ziyareti. 17.09.2017. tarihinde http://semsiagar.com/gallery2/main.php?g2_itemId=152 ağ adresinden erişildi.

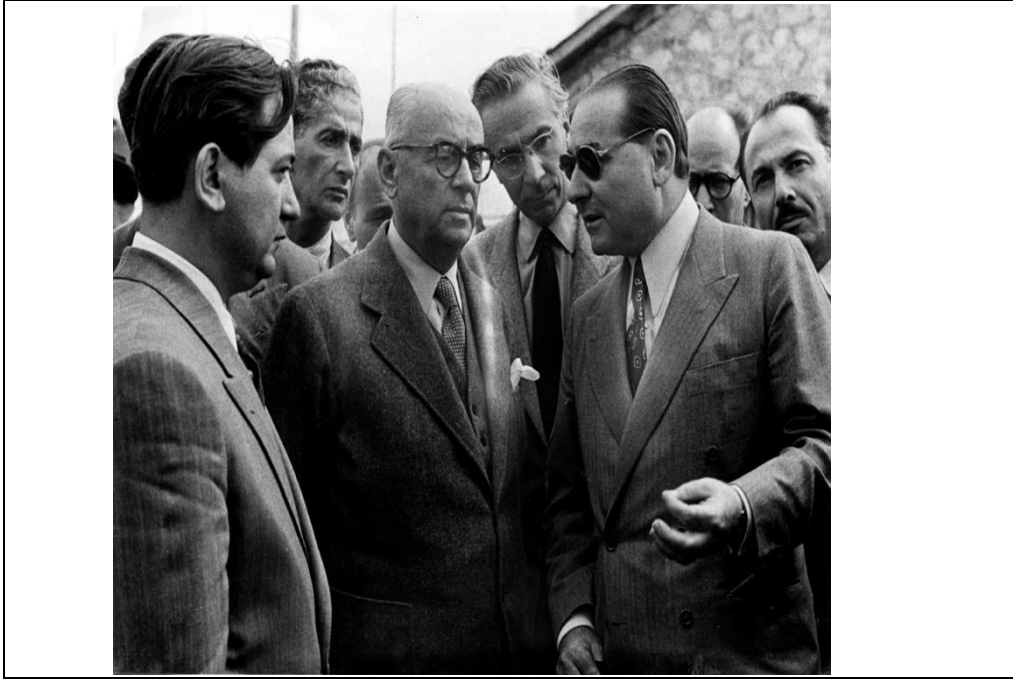
İlk Rafineri İnşaatı ve İluh Köyü. 17.09.2017. tarihinde http://semsiagar.com/gallery2/main.php?g2_itemId=134 ağ adresinden erişildi.

Toprağın Kanı Filmi ve TPAO Orkestrası. 17.09.2017. tarihinde <http://www.dip-sahaf.com/tpao-orkestrasi-kara-toprak-1967-altin-mikrofon> <http://www.beyaz-perde.com/filmler/film189237/fotolar/detay/?cmediafile=19633467> ağ adreslerinden erişildi.

Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Raman-1’de ilk sondajlar, 2017.

Fotoğraf 2. Adnan Menderes’in TPAO Ziyareti

Fotoğraf 3. İlk Rafineri İnşaatı ve İluh Köyü, 2017.

Fotoğraf 4. Toprağın Kani Filmi ve TPAO Orkestrası, 2017.

Şekil.1. Batman ve TPAO Bölgesi